

ПРО ПЕРЕЖИТКИ ТОТЕМІЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Максим Акімов

ON THE SURVIVALS OF TOTEMISM IN UKRAINIAN CULTURE

Maksym Akimov

The relevance of the study lies in the need to revise the application of the concept of totemism by Ukrainian ethnologists and the interpretation of certain phenomena in Ukrainian culture as survivals of totemism. This necessity is driven by the persistence of outdated perceptions of totemism, dictated by the legacy of Soviet dogmatic evolutionism.

The aim of the article is to analyze the history of the concept of totemism in Western anthropology and to compare its theoretical achievements with the Ukrainian perspective on totemism. This comparison demonstrates the methodological issues inherent in interpreting specific phenomena of Ukrainian culture as survivals of totemism.

The methodological basis of the study comprises a complex of general scientific and specialized methods. The application of critical historiography combined with comparative analysis allowed for a juxtaposition of domestic and Western theoretical approaches, revealing the prevalence of outdated evolutionary definitions of totemism. Elements of Pierre Bourdieu's theory of the social field were employed to explain the inertia of these approaches within Ukrainian ethnology. The analysis of folklore material relies on structural-semantic analysis, which enabled the identification of binary oppositions (culture/nature). This approach is supplemented by the principles of interpretive anthropology (after C. Geertz), ensuring the avoidance of broad generalizations and maintaining a focus on the cultural context.

The results of the article reveal a significant discrepancy between domestic ethnology, which relies on outdated evolutionism, and global anthropology, which denies the universality of totemism. The study outlines the methodological problems associated with using the concept of «survivals of totemism» in the context of Ukrainian culture.

Keywords: *theory of Ukrainian ethnology, totemism, totemic problem, survivals, folklore.*

Тракування деяких явищ української культури як пережитків тотемізму зустрічається в етнологічних монографіях та фахових виданнях. Ця стаття є спробою теоретичної критики таких трактувань. Одна з основних причин потреби у критичному огляді полягає у тому, що українська етнологія, у час коли тотемізм піддався критиці, знаходилась в путях догматичного еволюціонізму, що диктувався комуністичною ідеологією СРСР. Сучасні українські етнологи, здебільшого, за інерцією продовжують використовувати застарілу теоретику. Відповідно завданнями статті є: короткий огляд історіографії концепції тотемізму; визначення проблемних аспектів у трактуванні тотемізму українськими етнологами; демонстрація методологічних проблем трактування окремих явищ української культури як пережитків тотемізмів. Відповідно об'єктом дослідження є методологія української етнології; предметом – трактування українськими етнологами тотемізму й уявлення про його пережитки. Епістемологічний характер статті зумовлює специфічний характер джерельної бази: монографії та статті західних і українських дослідників.

Для початку візьмемо дефініції тотемізму, які автори наводять в українській навчально-довідковій літературі. У посібнику «Етнологія» М. Тиводар надає таке визначення: «На ранніх етапах первіснообщинного ладу найпоширенішою системою релігійних уявлень був тотемізм (від слова індіанського племені оджибве – ot-otem – його рід) – віра у надприродний родинний зв'язок людини з представниками тваринного чи рослинного світу, предметами неживої природи, віра в те, що ці представники і предмети є предками їхніх родів» (Тиводар 2004, с. 172). У іншому посібнику з загальної етнології «Етнологія народів світу» О. Марченка, визначення

тотемізму наступне: «віра в існування родинного зв'язку між групою людей і конкретним видом тварин чи рослин. Тотемізм тісно пов'язаний із господарською діяльністю первісної людини: збиральництвом, полюванням. Тварини й рослини, що давали людям можливість існувати, ставали об'єктом поклоніння. У тотемізмі відбилися також особливості соціальних відносин у первісному суспільстві, що ґрунтуються на принципі кровного споріднення. Тотем (тварина чи рослина) сприймався предком роду, його родоначальником. З ним були пов'язані міфи, легенди, що описували його життя та подвиги, а також існували певні правила, які дозволяли тотема вбивати лише за умов дотримання певного релігійного дійства та обрядів, що задобрювали тотем і сприяли його розмноженню. Пізніше на основі тотемізму виник культ тварин» (Марченко 2019, с. 17). У словнику етнологічних понять, укладеного Л. Шаповал, тотемізм визначається як «комплекс вірувань, заснований на уявленні про надприродну спорідненість між членами соціальної спільноти (зазвичай родом)» і тотемом – частіше видом тварин, птахів або рослин, рідше класом неживих предметів «каменів, гір і т. п.» або явищ природи. Це уявлення виражається як віра в походження даного соціуму від свого тотема – міфічного предка, тому кожен рід носив ім'я свого тотему» (Шаповал 2009, с. 25).

Усі наведені визначення теоретично наближені до трактування тотемізму антропологами еволюціоністами кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Наприклад, найбільш загальним визначенням тотемізму до якого дійшов Фрейзер є: «тотемізм – це уявлення про тісний зв'язок, який існує між групою споріднених людей, з одного боку, та певним видом природних або штучних об'єктів – з іншого, – які й називаються тотемами цієї людської групи» (Frazer 1910; vol. 4, p. 3). У наведених дефініціях є схожі аспекти: тотемізм розглядається як еволюціоністська концепція, тобто передбачається, що він є стадією релігійного розвитку усіх народів *; тотем сприймається як сакральний об'єкт, який заодно виступає і уявним предком роду; до тотему застосовується система табу або інших ритуальних практик.

Таке уявлення про тотемізм критикувалось дослідниками інших течій антропологічної думки. Проте, щоб викласти історію дискусій навколо тотемічної проблеми варто писати монографію. В межах цієї статті ми зможемо лише коротко окреслити основних критиків та викласти висновки, до яких вони дійшли. У 1910 р. виходить праця Александра Гольденвейзера «Totemism; An analytical study», яка є критичним оглядом тогочасних концепцій тотемізму. Дослідник виділяє п'ять сформованих «симптомів» тотемізму, з якими погоджувалась переважна більшість тогочасних теоретиків: екзогамний клан; похідна від тотему кланова назва; релігійне ставлення до тотему; табу стосовно тотему; віра у походження від тотему (Goldenweiser 1910, p. 183). У дослідженні Гольденвейзер на емпіричному матеріалі демонструє, що усі п'ять «симптомів» помилково віднесли до однієї «хвороби». Складові тотемізму є незалежними одним від одного, а існування одного з явищ не передбачає інше. Можна сказати, що А. Гольденвейзер започаткував американську критику тотемізму, яку органічно продовжив Ф. Боас. У своїй статті «The Origin of Totemism» 1916 р. (Boas 1916, p. 319–326) до висновків А. Гольденвейзера він додав критику еволюціонізму, яка полягала у тому, що еволюціоністи хибно вважали, що усі людські спільноти мають схоже мислення, на думку Боаса, мислення та психологічні процеси задаються культурно. Іншою важливою тезою Ф. Боаса є застереження від потрапляння у пастку зовнішньої аналогії: антропологи часто зводили ззовні схожі явища до одного феномену, хоча насправді за формальною схожістю крилась фундаментальна відмінність у змісті. Тотемізм є прикладом такої проблеми, адже конкретний зміст тотемізму має цілком відмінний характер у різних тотемних областях.

Важливий крок у розумінні тотемічної проблеми зробив британський соціальний антрополог А. Редкліф-Браун. У статті «The comparative method in social anthropology» (Radcliffe-Brown 1958, p. 108–133) дослідник визначив, що про тотемізм у широкому сенсі можна говорити лише тоді, коли соціальний підрозділ асоціюється із певною природною категорією. Основне ж питання для розуміння логіки тотемічних класифікацій полягає у тому, чому для них використовується саме ці тварини та рослини, а не якісь інші. Редкліф-Браун у своїй статті демонструє, що природні категорії обираються відповідно до культурного контексту спільноти і виступають символами.

Французький антрополог К. Леві-Строс продовжив розвиток теорії Редкліфа-Брауна у працях «Le Totémisme aujourd'hui» та «La Pensée sauvage», які, напевно, мали найбільший вплив

* Проте, варто зауважити, що Фрейзер чітко корелював інституцію тотемізму і расову приналежність. На його думку жодна «біла чи жовта раса» тотемізму не мала. Натомість ця «дика інституція» поширена серед народів колір шкіри яких варіюються від «вугільно-чорного через темно-коричневий до червоного». (Frazer 1910; vol. 4, p.14).

у історії тотемічної проблеми. Насамперед дослідник відніс природні категорії у сферу мови, та запропонував трактувати їх як знаки у сосюрівському розумінні. Водночас з цим, для Леві-Строса первісне мислення – це інтелектуальний бріколаж ** (Леві-Стросс 2008, с. 147–190). Адже воно використовує лише наявні категорії, зокрема природні, для пояснення дійсності. Так як мислення та наявні категорії належать до світу мови, тобто системі знаків, то і категорії, і мислення детермінується культурою. Відповідно до цього, те що хибно називали тотемізмом, є проявами структур первісного мислення. Леві-Строс був прибічником відмови від концепції тотемізму, вважав її ілюзією, породжену хибною категоризацією реальності. Ми не підтримуємо абсолютну відмову від терміну тотемізм, а у межах статті розглядатимемо тотемізм як використання природних деномінацій застосованих до соціальних груп. Окрім цього, варто пам'ятати, що конкретний зміст тотемізму має цілком відмінний характер у різних тотемних областях.

Хоч і дискусія навколо тотемічної проблеми не припинилася й до моменту написання статті, більшість антропологів дійшли згоди у таких важливих питаннях: тотемізм більше не вважається обов'язковим етапом, який в своєму розвитку проходила кожна людська спільнота; велика кількість явищ, які приписувались тотемізму, насправді є незалежними, або перебувають у іншому типі відносин власне з тотемізмом, тому кланову організацію, екзогамію, харчові заборони, форми зоолатрії, віру в спорідненість з природними категоріями більше не розглядають ні як явища, які обов'язково притаманні тотемізму, ні як явища, які можуть існували лише у зв'язку з тотемізмом.

Відповідно до зазначеної критики, для категоризація якогось явища в українській культурі як пережитку тотемізму варто зважати на дві умови. По-перше, еволюціонізм має працювати, а кожен народ справді має проходити однакові етапи релігійного розвитку. По-друге, явища які класифікують, як такі, що відносились до колишньої тотемічної системи, і справді мають відноситись до неї, а не виражати якісь інші світоглядні уявлення українців.

Постає питання чи можливо задовольнити ці умови. Стосовно першої варто згадати методологічні проблеми пов'язані з еволюціонізмом. Критика еволюціонізму почалася ще зі Ф. Боаса. Він звернув увагу на хибну віру еволюціоністів в універсальність людської психіки та розуму (Boas 1938, р. 193). Саме ця ідея давала можливість вибудовувати загальні схеми розвитку людських спільнот. Натомість, була запропонована ідея культурного детермінування психологічних процесів, а отже і унікальності кожної культури. К. Гірц у своєму есеї «Вплив концепції культури на концепцію людини» спробував підсумувати усі доступні йому концепції культури з метою знайти баланс між надмірними узагальненнями і абсолютним релятивізмом (Гірц 2001, с. 43–68) Він прийняв соціальне конструювання реальності і унікальність кожної культури. Культура виступає системою знаків та символів, що надає значення соціальній дії. Прийняття цього факту, не дає нам можливість шукати універсальне в культурах, і переводить фокус до пошуку універсальних взаємодій між індивідом, культурою та соціальною структурою. Такий погляд на культуру не дає нам можливості говорити про тотемізм як про універсальний етап релігійного розвитку кожного народу. Тож, існування в предків сучасних українців соціальної системи, де окремі підрозділи носили б назви природних категорій, не є емпірично доведеною. Водночас, відсутність достовірних історичних свідчень не дає нам можливості повністю відкинути таку ймовірність. Виконання другої умови направлене насамперед на заміну історичних даних опосередкованими свідченнями. Наведення, як доказу на користь існування пережитків тотемізму, фольклорних текстів та дохристиянських ритуалів з використаннями природної символіки, не є емпіричним свідченнями, адже, як показав Гольденвейзер та Боас, тотемізм має різний конкретний зміст у різних культурах. Отже, фольклорне свідчення зоолатрії, або ритуальне використання рослини, не є доказом існування тотемічного комплексу в минулому. Окрім цього, те що справді є пережитком якоїсь більш давньої системи (що ще потрібно довести), може мати функцію на «новому місці», і з огляду культури, не бути нефункціональним уламком минувшини. Тож, класифікація якогось явища як пережитку тотемізму в українській культурі окрім того, що є прикладом надзвичайної теоретичної сміливості, відводить увагу дослідника від актуального значення цього явища.

Спробуємо на прикладі продемонструвати, як пошук пережитків тотемізму відвернув увагу дослідника від можливо більш точного значення культурного явища. В. Гнатюк був один із перших український етнологів, що намагався обґрунтувати існування пережитків тотемізму в

** Бріколаж – це форма творіння виключно з наявних інструментів та матеріалів. (формами бріколажу є, наприклад, колаж та кулінарія).

українській культурі. У статті «Деякі уваги над байкою» 1916 р. Гнатюк розглядає деякі байки як приклади пережитків тотемізму (Гнатюк 1916, с. XXI–XXII). Він виділяє байки «як чоловік жив із малпою», та «як жінка жила з ведмедями», які об'єднані спільною темою – людина потрапляє у середовище до тварин та у процесі співжиття з ними отримує дитину. Ми можемо запропонувати іншу інтерпретацію обох байок, що вкладається в контекст світоглядних уявлень українців.

У байці «Як чоловік жив із малпою» розповідається про кораблетрощу, в результаті якої єдиний чоловік, що вижив, опиняється на безлюдному острові у полоні «шерстяної людини» (Гнатюк 1916, с. 4–5). Та за ним доглядає, проте утримує в норі. Після року спільного життя у чоловіка та мавпи з'являється дитина, «тільки не така як слід: одна половина в шерсті, а друга гола». Згодом мавпа почала більше довіряти чоловіку та випускати з нори. Під час однієї з таких прогулянок чоловік побачив корабель, та покликав на допомогу. Люди з корабля забрали його з острова, а мавпа яка спостерігала за його відпливом, у розпачі закричала та розірвала їх дитину на шерстяну і голу частину. Голу частину викинула у море, а шерстяну закопала. Як бачимо, байка імпліцитно демонструє аномальність та неможливість поєднання людини та природи. У результаті чоловік виривається назад до світу людей, а мавпа відправляє за ним у воду людську частину їх дитини, собі ж лишає тваринну. Таким чином, байка розповідає не про близькість людини та природи, а навпаки, закріплює опозицію культура/природа. Про таку ж саму опозицію оповідає і байка «як жінка жила з ведмедями» (Гнатюк 1916, с. 167–170). Жінку не жила з ведмедями по своїй волі, а своїх синів таємно від ведмедів намагалась навчити людському. У результаті жінка зі синами втекла у своє село, де люди її не впізнавали та не приймали, а через постійну загрозу повернення ведмедів її з синами змусили піти з села. Та навіть на новому місці мати та сини не змогли повернутися до соціуму. Отже, байки скоріше відображають існування в українському світогляді опозицію людини та природи, де остання представляється як вороже середовище, нетипове для людського життя.

У висновку варто зазначити, що тотемізм існує лише в термінологічному апараті етнологів. Згідно з К. Гірцом, завдання теорії етнології полягає у забезпеченні словникового запасу, який допомагає передати те, що говорять про себе окремі явища в контексті певної культури (Гірец 2001, с. 34). Відповідно постає питання щодо адекватності використання поняття тотемізм для опису явищ української культури. Враховуючи слабку доказову базу, пошуки пережитків тотемізму стають схожими на альтернативну етнологію, інакше кажучи роздумами на тему «а що якби в предків українців був тотемізм?». Проте, таке альтернативне пояснення, не має заважати пошукам більш наближеної до емпіричного матеріалу інтерпретації.

Список джерел та літератури

- ГІРЦ, К., 2001, Інтерпретація культур: Вибрані есе. К.: Дух і літера.
- ГНАТЮК, В., 1916, Етнографічний збірник, видає етнографічна комісія Наукового Товариства імені Шевченка. Т. XXXVII–XXXVIII. Українські народні байки (звіриний епос). Т. I–II. Львів: Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.
- ЛЕВИ-СТРОСС, К., 1985, Структурная антропология. М. [б. в.]
- ЛЕВИ-СТРОСС, К., 2008, Тотемизм сегодня. Неприрученная мысль. М.: Академический Проект.
- МАРЧЕНКО, О., 2019, Етнологія народів світу: Навчальний посібник. К: ТОВ ПОЛІМЕД-Сервіс.
- ТАЙЛОР, Э. Б., 1989, Первобытная культура. М.: Издательство политической литературы.
- ТИВОДАР, М., 2004, Етнологія: Навчальний посібник. Львів: Світ.
- ШАПОВАЛ, Л., 2009, Словник етнографічних (етнологічних) понять і термінів. Полтава: М-во освіти і науки України, Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка.
- BOAS, F., 1916, The Origin of Totemism. American Anthropologist. Vol. 18.
- BOAS, F., 1938, The Mind of Primitive Man. NY: Macmillan.
- FRAZER, G. J., 1910, Totemism and exogamy: A treatise on certain early forms of superstition and society. Volume 4. L.: Macmillan
- GOLDENWEISE, A. A., 1910, Totemism, an Analytical Study. The Journal of American Folklore. Vol. 23, №. 88.
- RADCLIFFE-BROWN, A. R., 1958, Method in social anthropology: Selected essays. L.: University of Chicago Press.

References

- BOAS, F., 1916, The Origin of Totemism. American Anthropologist. Vol. 18. 1916. 319–326.
- BOAS, F., 1938, The Mind of Primitive Man. NY: Macmillan.
- FRAZER, G. J., 1910, Totemism and exogamy: A treatise on certain early forms of superstition and society. Volume 4. L.: Macmillan
- GOLDENWEISE, A. A., 1910, Totemism, an Analytical Study. The Journal of American Folklore. Vol. 23, №. 88.
- HIRTS, K., 2001, Interpretatsiia kultur: Vybrani ese [Interpreting Cultures: Selected Essays]. K.: Dukh i litera. [In Ukrainian].
- HNATIUK, V., 1916, Etnografichniy zbirnyk, vydae etnografichna komisiia Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. T. XXXVII–XXXVIII. Ukrainski narodni baiky (zvirynyi epos) [Ethnographic collection, published by the Ethnographic Commission of the Shevchenko Scientific Society. Vol. XXXVII–XXXVIII. Ukrainian folk tales (animal epic)]. T. I–II. Lviv: Nakladom Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. [In Ukrainian].
- LEVI-STROSS, K. 1985, Strukturnaia antropologiiia [Structural anthropology]. M.: [b. v.]. [In Russian].
- LEVI-STROSS, K., 2008, Totemizm segodnia. Nepriruchennaia mysl [Totemism today. Savage thought]. M.: Akademicheskii Proekt. [In Russian].
- MARCHENKO, O., 2019, Etnolohiia narodiv svitu: Navchalnyi posibnyk [Ethnology of the Peoples of the World: A Textbook]. K: TOV POLIMED-Servis. [In Ukrainian].
- RADCLIFFE-BROWN, A. R., 1958, Method in social anthropology: Selected essays. L.: University of Chicago Press.
- SHAPOVAL, L., 2009, Slovnyk etnografichnykh (etnolohichnykh) poniat i terminiv [Glossary of ethnographic (ethnological) understanding and terms]. Poltava: M-vo osvity i nauky Ukrainy, Poltav. derzh. ped. un-t imeni V. H. Korolenka. [In Ukrainian].
- TAILOR, E. B., 1989, Pervobytnaia kultura [Primitive culture]. M.: Izdatelstvo politicheskoy literatury. [In Russian].
- TYVODAR, M., 2004, Etnolohiia: Navchalnyi posibnyk [Ethnology: Study Guide]. Lviv: Svit. [In Ukrainian].

Про пережитки тотемізму в українській культурі

Актуальність статті полягає у необхідності перегляду використання українськими етнологами концепції тотемізму та трактування певних явищ в українській культурі як пережитків тотемізму. Необхідність зумовлена використанням застарілих уявлень про тотемізм, продиктованих спадком радянського догматичного еволюціонізму.

Метою статті є аналіз історії концепції тотемізму в західній антропології та порівняння її теоретичного надбання з українським баченням тотемізму. Таке порівняння продемонструє методологічні проблеми в трактуванні деяких явищ української культури як пережитків тотемізму.

Методологічну основу дослідження складає комплекс загальнонаукових та спеціальних методів. Застосування критичної історіографії у поєднанні з порівняльним аналізом дозволило зіставити вітчизняні та західні теоретичні підходи і, як наслідок, виявити поширеність застарілих еволюціоністських дефініцій тотемізму. Для пояснення інерційності цих підходів в українській етнології залучено елементи теорії соціального поля П'єра Бурдьє. Робота з фольклорним матеріалом спирається на структурно-семантичний аналіз, що уможливило виокремлення бінарних опозицій (культура/природа). Цей підхід доповнено закладами інтерпретативної антропології (за К. Гріцом), що забезпечило відмову від широких узагальнень та утримування фокусу на культурному контексті.

Результатом статті є виявлення суттєвої розбіжності між вітчизняною етнологією, що спирається на застарілий еволюціонізм, та світовою антропологією, яка заперечує універсальність тотемізму. Було окреслено методологічні проблеми, які супроводжують використання концепції пережитків тотемізму у контексті української культури.

Ключові слова: теорія української етнології, тотемізм, тотемічна проблема, пережитки, фольклор.

Maksym Akimov, fourth-year student of the Educational Program «History of Ukraine and Cultural Anthropology», Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Максим Акімов, студент 4-го курсу освітньої програми «Історія України та культурна антропологія», історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-7518-2847>

Received: 08.12.2025

Advance Access Published: February, 2026